

Gemeenschapsvorming in een tijd van vergrijzing, een rapport ten behoeve van de activiteiten van Mo'Move

'For you can only create if you can care.'
George Orwell, 1940¹

Onafhankelijk Onderzoek Sander Boelens, maart 2015

©Mo'Move

Gehele of gedeeltelijke overname van dit rapport is onder verwijzing naar de bron toegestaan

Inhoudsopgave

SAMENVATTING.....	3
0.0 INLEIDING, EEN REFLECTIE OP DE TOEKOMST.....	4
1.0 DE TOEKOMST.....	6
1.1 <i>De gevolgen van de vergrijzing</i>	7
1.2 <i>Indirecte gevolgen</i>	9
2.0 GEMEENSCHAPSVERDWIJNING EN GEMEENSCHAPSVORMING	11
2.1 <i>Centrifugale krachten</i>	11
2.2 <i>Centripetale krachten</i>	15
3.0 GROEPSGEDRAG.....	17
3.1 <i>Een experiment in een vakantiecamp (1949)</i>	17
3.2 <i>De ontwikkelingen met betrekking tot duurzaamheid als voorbeeld</i>	18
4.0 GEMEENSCHAPSVORMING IN DE PRAKTIJK.....	21
4.1 <i>Een ethische vraag</i>	21
4.2 <i>Projecten</i>	21
4.3 <i>De coördinator</i>	22
4.4 <i>Twee aanbevelingen</i>	22
5.0 CONCLUSIE.....	23
REFERENTIES	24
NOTEN	30

Samenvatting

0.0 Inleiding, een reflectie op de toekomst

De wereld bevindt zich in het oog van de orkaan. Dan lijkt het altijd wel even mee te vallen. De grote economische crises van 2002 en 2008 lijken over te waaien, het herstel lijkt langzamerhand gaande, maar aan de grote fundamentele en structurele problemen is nog te weinig gedaan. Ze stormen nu met orkaankracht op Nederland af. Een dreigende economische krimp door Europese ontvolking, tegenvallende zorg en teleurstellende pensioenen, kortom de concurrentie tussen de burgers om de resten welvaart van een verdwijnende tijd, wekken ongenoegen. Zonder dat er nog voldoende samenhang in de samenleving is om de problemen met een gerust hart onder ogen te zien. Niet dat iemand schuldig is, het basisprobleem, de demografische ontwikkeling, voltrok zich zo langzaam dat het niet opviel dat er wat veranderde. Het is als met een lek dak, het lekken valt op. De oorzaken van het lekken, als slijtage en verwerking, vallen niet op. Maar een lek dak wekt wel ongenoegen.

Dit ongenoegen is breed merkbaar, vertrouwen begint te ontbreken, vooral in financiële instellingen, maar ook in 'de politiek', in het maatschappelijke middenveld, in organisaties. Nederland, en niet alleen Nederland, is een samenleving geworden waar initiatief meteen wordt afgebrand en waar zich inzetten meteen van veronderstelde kwade intenties wordt voorzien. Met als gevolg dat maatschappelijke betrokkenheid van een normale burgerplicht in een optie, die nog moet renderen ook, veranderd lijkt.

Toen ik in 2002, op verzoek van een pensioenfonds dat in de top tien stond van de grootste belegde pensioenvermogens in Nederland, een rapport schreef over wat er financieel en sociaaleconomisch niet goed zat, kreeg ik twee soorten reacties: voor de grootste groep was ik een knettergekke, uiterst ondeskundige, zwartkijkende, pessimistische doemdenker. Maar een paar mensen gaven me ook gelijk, gelukkig maar, ik was niet voor niets ingehuurd. Op dat gelijk valt natuurlijk wel wat af te dingen. Toch was de economische gang van zaken van de laatste 15 jaar goed te voorspellen, wanneer men de wetmatigheden van het groepsgedrag betrok bij de zekerheden van de Europese demografische gegevens en de generationale ontwikkelingen en dit dan toepaste op de economische mogelijkheden. Zo langzamerhand is duidelijk dat er maatschappelijke problemen zijn. Dat is winst. Waar men een 15 tot 20 jaar geleden nog vreemd werd aangekeken wanneer men over sociale duurzaamheid sprak, is dat nu anders aan het worden. 'Wat heb ik er aan' en 'wat verdien ik er aan', was waar het toen uitsluitend om ging. Dit denken ging heel ver, het is me een paar keer gebeurd dat ik werd uitgenodigd om een stuk te schrijven, een verhaal te vertellen of een presentatie te geven, waar men heel positief op reageerde. Dan kwamen er vervolgspraken en vrijwel altijd kwam er dan het magische moment: de ondernemer, directeur of CEO had plotseling geen probleem meer. Maar anderen hadden het probleem hoe ze oplossingen voor hem te presenteren hadden, zodat hij er iets mee kon doen. Het is het normale bestrijden van de boodschapper van onwelkome berichten. Wat vervolgens generationaliseerd wordt. Jammer genoeg betekent het ook kansen laten liggen. Er zijn uitzonderingen, want een paar gepubliceerde boeken en een scheiding later, kwam ik tijdelijk in het Utrechtse wijkje Spinozaplantsoen te wonen. Waar laat op een middag werd aangebeld, Heddy Veltkamp van Mo'Move zocht deelnemers voor een community-art project. Dat trof, want ik meende iets van kunst te weten, en zocht ook eens wat andere bezigheden. Mijn uiteindelijke deelname aan het project liep stuk op weer een nieuwe verhuizing. Maar wel ontstond er opnieuw een magisch moment: door dit project verbeterde de sfeer in het wijkje onvoorstelbaar. Wat uiteindelijk dan weer leidde tot dit verhaal.

Waar kwam die verbeterde sfeer vandaan? Waar komt vertrouwen in het algemeen vandaan? Waarom kwamen de activiteiten van Mo'Move tegemoet aan de behoefte aan gemeenschapsvorming in een veranderende samenleving? Daarom wilde Mo'move graag eens onderwerpen als de maatschappelijke samenhang, irrationeel gedrag, groepsprocessen, de demografische ontwikkeling, duurzaamheid, ontbindende en

verbindende elementen, de bereidheid om zich voor elkaar in te zetten, générationeel ongenoegen en vertrouwen, in verband gebracht zien met de eigen activiteiten zoals empowerment.

Dus kwam de vraag of ik op een wat theoretischer niveau de huidige ontwikkelingen een concrete plaats kon geven in het veranderende spel van krachten en maatschappelijke processen. Het trof, maar was geen toeval, dat ik via andere wegen dan de gebruikelijke als socioloog weer uitgekomen was op vertrouwen en draagvlak als onderwerp van beschouwing, niet alleen omdat de pensioenwereld het als een groot probleem beschouwt,² maar ook omdat in een tijd van verandering groepsprocessen meer de uitkomsten bepalen dan psychologische processen of economische gegevens.

Voor dit rapport zijn er ook inzichten gebruikt uit mijn boeken, en denkbeelden die tot stand kwamen tijdens het schrijven van mijn bijna wekelijkse nieuwsbrief AU! Contraire. Daarbij heb ik een wat langere literatuurlijst opgenomen, voor degene die meer van een onderwerp wil weten. Sommige ontwikkelingen die het gevolg zijn van ontvolking, zoals een leeglopend platteland, prijsontwikkelingen met betrekking tot wonen en de economische gevolgen van het met pensioen gaan van de babyboomers op de ontwikkeling van de koersen heb ik buiten beschouwing gelaten.

1.0 De toekomst

'Diversity is spreading everywhere: into new generations, into every age group—even seniors—and into every corner of the country—including such unlikely states as Oklahoma, Kansas, and Utah. Policy, both national and state, must become increasingly diversity oriented or be deemed ineffective. There is simply no way around this.'³

Drie ontwikkelingen botsen in de ontwikkelde economieën momenteel op elkaar: vergrijzing, globalisering en diversificatie. De wereld is een dorp geworden waarin de bewoners ouder worden en cultureel nog maar weinig met elkaar delen.

1.0.1 Diversificatie

Op 24 februari 2015 verscheen bij het Amerikaanse Center for American Progress het rapport *States of Change, The Demographic Evolution of the American Electorate, 1974–2060*. Het ook in Europa veel besproken rapport beschreef een aantal trends die zich ook in andere ontwikkelde economieën voordoen, zoals vergrijzing, afname van de witte werkende klasse, de groei van de hoeveelheid singles, de toename van hoger opgeleiden en de opkomst van de generaties van na de babyboom. De grote trend is naar diversificatie, het afnemen van homogeniteit. Bij de kinderen valt zelfs een superdiversificatie waar te nemen: 'Rising diversity strongly interacts with generational change. Each succeeding generation has been, and will be, more diverse than the generations that came.'⁴

1.0.2 Globalisering

Nederland, als economisch een van de meest open samenlevingen ter wereld, en sterk afhankelijk van transport en export, merkt dat het betrekkelijk weinig zin heeft om in een geglobaliseerde wereld, een wereld met steeds opener grenzen, uitsluitend naar nationale of regionale ontwikkelingen te kijken. Want een sterke verhoging van de prijzen van een product of dienst heeft uitwijkingsgedrag door producent of consument tot gevolg. Voor Nederland zijn de ontwikkelingen in Duitsland van het grootste belang. Duitsland kent al enige decennia een geboorte van 1,36 kinderen per vrouw, terwijl er 2,1 kinderen per vrouw nodig zijn om de bevolking in een samenleving stabiel te houden. Duitsland ontvolkt dus. Wanneer het zo doorgaat, en daar lijkt het op, houdt Duitsland aan het einde van de 21ste eeuw nog een twintig miljoen inwoners van de huidige tachtig miljoen over. Al zal de uitkomst van deze voorspelling afhankelijk zijn van verdere ontwikkelingen in Europa en van het saldo van immigratie en (r)emigratie. Duidelijk is wel dat in Duitsland of de pensioenen enorm gekort zullen moeten gaan worden, of dat er loonontwikkelingen ontstaan door premies en belastingen die er op neerkomen dat de werkenden zullen moeten gaan betalen om te werken. Met als gevolg dat de sterke Duitse consumptie en de exportpositie onder druk zullen komen. Duidelijk is ook dat het oplossen van de economische problemen door immigratie sociale gevolgen zal hebben, of dat het niet oplossen van de demografische problemen economische gevolgen zal hebben. In beide gevallen zal dit een sterke uitwerking hebben op de Nederlandse ontwikkelingen.

1.0.3 Vergrijzing

De situatie waarin Nederland, en belangrijker nog, Europa, zich nu bevindt is betrekkelijk eenmalig. Want men kan weten wat er te gebeuren staat: de demografische bult van de naoorlogse geboortegolf is met pensioen aan het gaan. De top van de naoorlogse geboorte lag internationaal in 1947. Dus vanaf 2012 is de babyboom 65 jaar oud, wat internationaal de meest voorkomende leeftijd is om officieel te stoppen met werken. Mensen zijn steeds ouder geworden, de levensverwachting nam toe. Daarnaast nam de geboorte af. Het gevolg is dat de verhouding werkenden – gepensioneerden veranderd. Waar in Europa eens 5 mensen werkten en er een gepensioneerd was, wordt dit twee

werkenden per gepensioneerde. Precieze cijfers zijn uiteraard niet te geven, want maatregelen als langer doorwerken hebben invloed.

Maar langer doorwerken of meer immigratie lossen de problemen voor Europa onvoldoende op. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het in 2001 verschenen rapport *Replacement Migration* van de Verenigde Naties. Om in 2050 de verhouding werkenden tegenover gepensioneerden in Europa zo te houden als in 1995, zou men in het ene extreem, zonder immigratie, moeten doorwerken tot ongeveer het 76ste levensjaar. In het andere extreem zouden er, zonder langer doorwerken, meer dan 700 miljoen mensen extra nodig zijn. Met vijf maal de huidige bevolking van Turkije, Marokko, Somalië en Tunesië samen, is Europa er dan nog niet. Er even van afgezien dat niet een ieder even enthousiast zou reageren op de komst van deze miljoenen migranten. Waarbij komt dat dit rapport vóór de economische crises tot stand kwam. Het is dus nog erger, want een crisis heeft een negatief gevolg op de geboorte. Duidelijk is wel dat de vergrijzing een grote sociale, culturele, economische en financiële verandering inhoudt. Die tijdelijk zal zijn. Want zodra de samenleving door de demografische bult van de vergrijzing heen is, zal er een nieuw evenwicht ontstaan. Maar voorlopig botst de combinatie van diversificatie, globalisering en vergrijzing hevig op de behoefte aan duurzaamheid. De vergrijzende samenleving heeft sociale duurzaamheid nodig om zorg, pensioen en beleid betaalbaar te houden, en om de samenleving leefbaar te houden.

1.1 De gevolgen van de vergrijzing

"We face an impending crisis as the growing number of older patients, who are living longer with more complex health needs, increasingly outpaces the number of health care providers with the knowledge and skills to care for them capably,"⁵

Het directe gevolg van de vergrijzing is voor Nederland een toename van de behoefte aan activiteiten van actieven ten behoeve van inactieven door de stijging van de proportie inactieven in de Europese context. Het gaat dan zowel om betaalde als onbetaalde activiteiten als om directe als indirecte gevolgen.

1.1.1 Pensioen

De stijgende kosten van de AOW zijn al enige tijd duidelijk. Wat lastig wordt want er zal zich ook eens een economische krimp gaan voltrekken, overigens nog niet eens zozeer per hoofd van de bevolking, maar wel in totaal. Want een voortgaande economische groei, bij een sterke afname van de werkende bevolking is niet mogelijk. En als het in Nederland meevalt met de afname van de (werkende) bevolking, dan vindt dit elders in Europa wel plaats, met grote gevolgen voor Nederland. Al zijn de gevolgen van internationaal tegenvallende pensioenen, noch de gevolgen die elders gekozen oplossingen voor Nederland zullen hebben, precies te schetsen.

De overheden zullen geconfronteerd worden met tegenvallende belastinginkomsten. Want meer gepensioneerden betekent ook een afname van de mogelijkheden belastinginkomsten te verwerven voor overheden. Hoe hoog de pensioenen eventueel ook zijn, het pensioen is vergeleken met de inkomsten in de werkende fase van het menselijk leven vrijwel altijd een afname van inkomsten. Maar de kosten stijgen of blijven gelijk. Zo zullen de kosten van infrastructuur en organisatie niet sterk veranderen - een bevolkingsafname houdt bijvoorbeeld nog geen afname in van de kosten van wegenonderhoud. De kosten voor zorg zullen toenemen. In de vorige eeuw werd men elk jaar gemiddeld een maand ouder. En nog steeds stijgt de levensverwachting. Wat mooi is, behalve voor de kosten.

1.1.2 Zorg

Het laatste stukje van het menselijk leven kost het meest. Het vraagt speciale zorg, bijzondere kennis en extra begeleiding. De zorgbehoefte zal door de vergrijzing toenemen en de mogelijkheid om er aan te voldoen zal afnemen. Er is al enige malen voorspeld, door de KNMG bijvoorbeeld, dat er een tekort aan artsen dreigt. Ook zijn er te weinig verpleeghuizen en gerieters, er is onvoldoende opvang voor alle toekomstige patiënten. Internationaal zal een overwerkte, onderbetaalde en sterk vergrijzende groep zorgwerkers er binnenkort voor moeten zorgen dat er aan een sterk toenemende vraag naar zorg voldaan kan worden. Opvallend daarbij is dat in het beleid de focus meestal op de 'cure' kant ligt, de genezing van ziekte, en minder op de 'care' kant, de zorg. Terwijl door de vergrijzing vooral de behoefte aan zorg sterk zal toenemen.

Het CBS verwachtte al eens dat de potentiële Nederlandse beroepsbevolking zal afnemen van 10 naar 9 miljoen in 2040. Volgens een schatting uit 2006 van de Raad voor de Volksgezondheid en Zorg zouden er in de komende decennia 700.000 zorgwerkers in Nederland extra nodig zijn.⁶ Dat waren er een miljoen op de tien miljoen werkenden. Het worden dan 1,7 miljoen zorgwerkers op negen miljoen werkenden, bijna twintig procent.

1.1.3 Mantelzorg

Mantelzorg door de (klein)kinderen van de zorgbehoevende zal de zorgbehoefte onvoldoende ondervangen. Want de mantelzorger is ook ouder geworden. Een negentigjarige die door de kinderen verzorgd moet worden is in de jaren twintig van de vorige eeuw geboren. Dat was de tijd van jong kinderen krijgen. Met als gevolg dat mantelzorg door die kinderen een zorg door 65-plussers gaat inhouden. De kleinkinderen zijn dan eind dertigers - begin veertigers die hun aandacht nodig hebben voor werk en de eigen kinderen.

Mensen doen meer voor degenen uit de eigen groep dan voor degenen uit andere groepen. Door de diversificatie is daarom zorg door buurtgenoten geen oplossing meer. Want de buurten zijn niet meer homogeen. Een onderzoek van TNO-NIPO Zorgmonitor gaf eind 2014 aan: 'De animo voor zorgtaken wordt kleiner naarmate iemand verder van de zorgvrager af staat.'⁷ Bij buurtbewoners is maar 6 procent bereid tot de wat meer intensievere zorgtaken.

1.1.4 Ziekte

Ziektes zullen toenemen. Het Fritz Beske Institut für Gesundheits-System-Forschung uit Duitsland prognosticeerde in augustus 2009 de ontwikkelingen tot 2030 en tot 2050. Er van uitgaande dat de ontwikkelingen in Nederland vrijwel hetzelfde zullen zijn, dan neemt glaucoom tot 2030 met 39 procent per 100.000 inwoners toe, diabetes met 30 procent, gehoorproblemen met 21 procent en uiteraard nemen ook de meer fatale ziektes toe, hartinfarcten met 51 procent en kanker met 34 procent.⁸ De toename van de hoeveelheid dementerenden stelde het onderzoek op 61 procent. Maar precies valt het niet te voorspellen.⁹ Al is wel duidelijk dat er zich een probleem voordoet: 'Die Ergebnisse können in ihren Auswirkungen auf den Versorgungsbedarf sowohl hinsichtlich der finanziellen Mittel als auch im Hinblick auf das erforderliche Arbeitskräftepotenzial bei ständiger Abnahme der im Erwerbsleben stehenden Altersgruppe als dramatisch bezeichnet werden.'¹⁰

1.1.5 Doorwerkende kosten

Voor Nederland is al eens uitgerekend dat de zorgkosten jaarlijks met 13 procent zouden moeten stijgen in de periode 2009-2014 om het voor de overheid betaalbaar te houden.¹¹ Financieel wordt het vergrijzing- en zorgprobleem de komende decennia dus steeds groter. Te meer omdat vooral de hoger opgeleiden ouder worden. Dat zijn ook de mensen die tijdens hun werklevens meer verdienen en dus hogere pensioenen verwachten. Zelfs als de pensioenmatig beter gesitueerden meer gaan meebetalen aan de eigen zorg en niet naar goedkopere zorg buiten Europa uitwijken, dan nog dreigen er grote problemen. Want meebetalen is nog niet betalen. Er dreigt een concurrentie om de schaarser wordende zorg die, indien gewonnen door de beter gesitueerden, in de pensioensfeer dan weer extra gaat kosten.

1.2 Indirecte gevolgen

Uit een onderzoek bleek dat van de 6000 verzorgingstehuisbewoners in München 56 procent wordt platgespoten en 41 procent in het bed wordt geïmmobiliseerd.¹² In Nederland hoort het vastbinden tot de standaardpraktijken.¹³ Dit soort praktijken heeft een grote invloed op het geestelijk klimaat in de hele samenleving. Want het zal je partner, je vader of je moeder maar zijn... Zo kwam ik ooit een schokkend bericht tegen over een 67-jarige geïmmobiliseerde demente gepensioneerde in een bejaardentehuis (€2300 per maand) in het Duitse Großenbrode. Hij werd 's nachts door de ratten aangeknaagd.¹⁴ Tja, hoe moet ik het anders zeggen? Het resultaat van de nachtelijke gebeurtenis waren zes wonden, huilend in een rolstoel de dag erna en een meelevende echtgenote die zo door de gebeurtenis geraakt was dat ze zelf naar de dokter moest.¹⁵ Mensen worden nu eenmaal geraakt door wat er gebeurt met de mensen bij wie ze zich betrokken voelen. En ze worden des te harder getroffen naarmate dat wat ze raakt niet conform de verwachtingen is. Wat dan weer in een culturele context gezien moet worden.

Cultuur werd in de klassieker *Moderne Sociologie* van Van Doorn en Lammers weergegeven als een samenspel van normen, verwachtingen, doeleinden en waarden.¹⁶ Deze vier aspecten van het begrip cultuur hebben vooral betrekking op het individu in wisselwerking met een samenleving. Want iemand die alleen op een eiland verblijft hoeft zich van niemand aan normen en waarden te houden, en heeft ook geen consequenties te verwachten wanneer bij een ander sprake is van tegenvallende verwachtingen of mislukte doeleinden. Naarmate individuele verwachtingen tegenvallen en individuele doeleinden slechter verwezenlijkt kunnen worden, verleggen mensen het gedrag, mensen passen zich aan veranderende omstandigheden aan. Traditioneel gebeurde dit door een beroep te doen op, of ongevraagd bijgestaan te worden door, de eigen groep.

Maar door de huidige diversificatie is iets voor iemand doen verandert van een in de cultuur verankerde sociale verplichting naar een individuele keuzemogelijkheid. De huidige diversificatie belemmert daardoor de mogelijkheden voor beleid, hulp of groei. Maar het gaat verder, zoals in de toename van het alcoholgebruik door ouderen, of de afname van mantelzorg in de familiesfeer. Ook houdt de langdurige afname van de gezinsgrootte een toename van de eenzaamheid in. Wat weer gevolgen heeft, zoals een verharding van de samenleving en een toename van het narcisme. Dit zijn geen los staande sociale feiten, maar blijken van een veranderende cultuur door tegenvallende verwachtingen.

Dan worden er schuldigen gezocht waar ze niet zijn, dan worden er maatregelen genomen die niet helpen, dan worden verplichtingen opgelegd die niet werken en dan wordt de focus verlegd van een gemeenschappelijk betrokkenheid naar dat wat individueel van belang lijkt. Dan wordt het wantrouwen tegen andere groepen in de maatschappij groter en dan neemt de betrokkenheid bij die andere groepen af. Waar dan door die andere groepen weer op geanticipeerd wordt en soms hevig op gereageerd wordt. Waardoor er een neerwaartse spiraal ontstaat die met betrekking tot de sociale, ecologische en economische duurzaamheid van een samenleving uitermate contraproductief is.

2.0 Gemeenschapsverdwijning en gemeenschapsvorming

'Human activity, politics included, takes place in shared, as well as conflicting, communities of meaning and practice, and understanding and analysis of those activities – and, especially, of upheavals and disagreements in those activities – must address this. To analyze such disagreements, one must be able to analyze disputes over the rules, which is precisely what a causal analysis cannot do.'¹⁷

De vergrijzing in combinatie met de toegenomen diversiteit in een wereld waarin snel uitgeweken kan worden naar de individueel goedkoopste oplossing maakt een nieuwe gemeenschapsvorming onontkoombaar. De problemen zullen zich niet van zelf wel oplossen. Want voordat de burger de verantwoordelijkheid voor groen, klein wegonderhoud, veiligheid en buurtzorg op zich neemt, is niet alleen een sterke groei van het besef van de onontkoombaarheid daarvan noodzakelijk. Ook is bij de beleidsmakers een helder inzicht nodig in de krachten die de gewenste uitkomsten van het gevoerde beleid tegengaan.

2.1 Centrifugale krachten

De hedendaagse problemen zijn een erfenis van de Industriële Revolutie en de in de Verlichting begonnen rationaliseringsprocessen. Door deze processen van modernisering verdwenen de ordeningen van een samenleving, de standenstaat, waarin iedereen een vaste plaats had en iedereen precies wist wat de normen, waarden, doeleinden en verwachtingen waren. Door de veranderingen van de vooruitgang werd in de 19^e eeuw de vraag naar nieuwe maatschappelijke ordeningen acuut, waarbij in eerste instantie de nadruk lag bij het zoeken naar verdere regelingen van de omgang van mensen met elkaar en de rol van de staat daarin.

In Nederland ontstond de verzuiling als vreedestichtende oplossing voor de strijd tussen verschillende groepen. In Nederland werd de omgang van de verschillende groepen met elkaar bijzonder bevredigend opgelost in de zogenaamde pacificatiedemocratie.¹⁸ Dat was een manier van politiek bedrijven met de mensen verenigd in een 'zuil' waarbij het beleid geregeld werd in onderling overleg door de politieke top van de verschillende zuilen. Een van de bijkomstigheden van de pacificatiedemocratie was de onopvallende toegankelijkheid in de top van de zuilen voor zuilvreemde ideeën. Ruilen was mogelijk: ik algemeen kiesrecht en dan jij de christelijke school. Daarom kende Nederland geen sterke communistische of fascistische stroming, daarom was Nederland alles met elkaar nogal tolerant. De politieke cultuur veranderde in de jaren zestig, de naoorlogse geboortegolf botste op de regentencultuur van de pacificatiedemocratie.

Tijdens de verzuiling leefde het individu in een subgemeenschap van religieus en politiek gelijkgestemden waarin de elites van elke zuil er met elkaar voor zorgden dat de centrifugale krachten de groepsbelangen niet schaadden. Centrifugale of middelpuntvliedende krachten zijn het tegengestelde van de centripetale of middelpuntzoekende krachten. De politicoloog Arend Lijphart (1936) beschreef in zijn beroemde boek uit 1968 *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*, het verdwijnen van de verzuilde samenleving. Hij gaf daarbij de volgende typologie:

Typologie van democratische stelsels¹⁹

GEDRAG VAN ELITES	POLITIEKE CULTUUR		
		Homogeen	Verzuild
	Kartel	Kartel- democratie	Pacificatie- democratie
Concurrentie	Centripetale democratie	Centrifugale democratie	

In de vijf jaar tussen 1968 en 1973 ontstond een totaal ander samenleving. Waarbij het tegenwoordig nog moeilijk is zich voor te stellen hoe groot en hoe snel de veranderingen wel waren. Er kwam een andere generatie aan de macht, de zuilen verdwenen en de pacificatiedemocratie werd door polarisatie vervangen. De centrifugale krachten namen het overwicht in de samenleving.

Momenteel zijn er in de politiek al signalen merkbaar van een sterkere concurrentie tussen de elites, waardoor er een instabiel politiek stelsel ontstaat. Zoals de door Lijphart als voorbeeld van de centrifugale democratie genoemde Weimar Republiek in het Duitsland van voor de Tweede Wereldoorlog.²⁰

2.1.1 Rationalisering

De wereld is niet heel meer, dankzij de rationalisatie. 'Heel' is een romantisch begrip. Daar hoort aandacht, betrokkenheid, geloof, hoop en liefde bij. Want, hoe zweverig misschien ook, het gezellig samen met een collega iets drinken is vaak effectiever om een probleem de wereld uit te helpen, dan er rationeel over te praten, onder verwijzing naar de regels.

De regels, de ordeningen hadden ook anders kunnen zijn. En zijn dat vaak een paar honderd kilometer verderop ook, waar het ook werkt, soms zelfs beter.

Rationalisering is meer berekenen dan waar de gemiddelde mens van houdt. Het gaat ten koste van heelheid, met inbegrip van het toeval dat het leven leefbaar maakt. Mensen nemen nu eenmaal graag deel aan loterijen. En gunnen een arme alleenstaande moeder het winnen van een loterij.²¹ De gevolgen van de ambtelijke uniformering werden door Max Weber al in *Wissenschaft als Beruf*, een voordracht uit 1917, aangegeven. Weber analyseert in deze voordracht de opkomst van de bureaucratie als een 'Entzauberung der Welt'.²² 'Die zunehmende Intellektualisierung und Rationalisierung bedeutet (...) dass es also prinzipiell keine geheimnisvollen unberechenbaren Mächte gebe, die da hineinspielen, dass man vielmehr alle Dinge – im Prinzip – durch Berechnen beherrschen könne. Das aber bedeutet: die Entzauberung der Welt. (...) technische Mittel und Berechnung leisten das. Dies vor allem bedeutet die Intellektualisierung als solche.'²³

Rationalisering is een moderniseringsproces met gevolgen. Want mensen hebben te meer behoefte aan de eenvoudige verklaringen van een betoverde wereld naarmate zich de wereld als moeilijker kenbaar voordoet. Vandaar het wantrouwen in media en politiek, de samenzweringstheorieën en een toenemende behoefte aan een homogeen nationale staat. Dit zijn de bijproducten van de in de Verlichting en door de Industriële Revolutie begonnen moderniseringsprocessen die nog steeds gaande zijn. Geert Mak beschreef ze in *Hoe God verdween uit Jorwerd*. Dit boek beschrijft het uiteenvallen van de vroegere Jorwerdse gemeenschap door moderniseringsprocessen. Wat ook duidelijk wordt gemaakt is hoezeer het uiteenvallen van de gemeenschap zich weet te versterken, ondanks maatregelen en gedrag van bij de gemeenschap betrokken dorpsbewoners, wanneer het in gang is gezet. Mede door de komst van nieuwe dorpsbewoners die niet meer in het dorp werkten.

2.1.2 Ruimtelijke scheiding

Het 'wonen' veranderde in de jaren vijftig en zestig. Langzamerhand begon zich een ruimtelijke separatie tussen de generaties te voltrekken. Dat begon in de Verenigde Staten waar Delbert 'Del' E. Webb (1899-1974) de eerste 'gepensioneerdewijk' ter wereld bouwde, Sun City in Arizona. Op 1 januari 1960 trokken de eerste bewoners er in. Het was een onderdeel van een groter proces. Hoe dat proces werkte beschreef Jane Jacobs in 1961 in *The Death and Life of Great American Cities*.²⁴ In de jaren vijftig ontstond in de Verenigde Staten een sterke trek van de bewoners van de stad naar de voorsteden. Het gevolg was dat de verschillende stedelijke functies zoals residentieel, commercieel en industrieel van elkaar gescheiden werden.

Men woonde niet meer in de stadsharten, men deed er geen boodschappen meer, men bracht er de kinderen niet meer naar school en men ging er niet meer naar de kroeg. Men werkte er nog wel, maar men leefde er niet meer. De stad verloor aan levendigheid, het scheiden van functies in de harten der steden zorgde er voor dat mensen elkaar niet meer

tegenkwamen op de trottoirs. De binnensteden stierven. Jacobs had dan ook kritiek op de urbane planning van de jaren vijftig van de vorige eeuw, een kritiek die zich laat kenmerken als kritiek op wat we tegenwoordig gecompartmenteerdheid noemen. Ze was een groot voorstander van buurten waarin de verschillende bebouwingsfuncties gemengd werden. Zoals het eeuwen is geweest, zoals mensen dat plezierig vinden, zoals vroeger.

2.1.3 De versnelling van centrifugale krachten na 1989

Het proces van modernisering van de maatschappelijke verhoudingen, met als ongewenste uitkomst fragmentatie van het individu, begon in West-Europa een tiental jaren nadat het in de Verenigde Staten startte. Inmiddels speelt het in heel Europa. Na de val van de muur in 1989 was het in Oost-Europa waar te nemen. Nadat in de steden de samenhang al eerder teloor ging, verdwenen toen ook de winkeltjes uit de dorpen, verdwenen de dorpsse organisaties en verdween het dorpsleven. Het was Hoe God verdween uit Jorwerd, herhaald in een tweet en een zucht.

De veronderstelde economische winst door de economische liberalisering en de daardoor veronderstelde democratisering aan de andere kant van het IJzeren Gordijn bleef echter uit. Mede omdat er achter het eerdere ijzeren gordijn juist geen behoefte was aan globalisering, maar aan een eigen onafhankelijke democratische homogene nationale staat. De Sovjet Unie, Joegoslavië en Tsjecho-Slowakije vielen daarom ook meteen uiteen. De jaren negentig eindigden met een gelijktijdige economische en democratische crisis, zoals eerder de jaren dertig en de jaren zestig met deze gelijktijdige crises eindigden. Omdat het fundamentele probleem van de omgang van mensen met elkaar, en de rol van de staat daarin, niet voldoende opgelost werd.

2.1.4 Het einde van de ideologie?

Fukuyama stelde in *The end of History* evenals in zijn latere uitwerking van dit essay in *The End of History and the last Man*,²⁵ dat de winst van het liberalisme als gelijktijdig einde van de ideologische strijd beschouwd diende te worden: 'What we may be witnessing is not just the end of the Cold War, or the passing of a particular period of postwar history, but the end of history as such: that is, the end point of mankind's ideological evolution and the universalization of Western liberal democracy as the final form of human government.'²⁶

Fukuyama's essay werd als zeer belangrijk beschouwd, in Nederland werd bijvoorbeeld een integrale vertaling in de Groene Amsterdammer opgenomen.²⁷ Fukuyama grondde zijn opvatting op een bewijs uit het ongerijmde: 'The triumph of the West, of the Western *idea*, is evident first of all in the total exhaustion of viable systematic alternatives to Western liberalism.'

Momenteel valt in de Oekraïne, en in andere gebieden ten zuiden van de Noordpool, te merken hoe dit antwoord na 1989 echt uitpakte. Toen de muur viel kwam een einde aan de verlokkingen van de onvrijheid.²⁸ Maar nieuwe verlokkingen van de vrijheid ontstonden zoals toegeven aan de verlokking van netwerken, instemmen met polarization entrepreneurs, meegaan in optiegedrag en kiezen voor populisme.

2.1.4 Harde sociale feiten

Een bijzonder sterke indicatie dat een sterke toename van individuele mogelijkheden gepaard aan financiële vooruitgang, een pittige toename van ontevredenheid en een afname van gemeenschappelijkheid kan inhouden, trof ik in de voormalige Stasistaat DDR. Toen ik er vóór de eenwording was waren er nogal wat normale, normaal tevreden, mensen. Binnen een jaar na de eenwording waren diezelfde mensen een stuk minder tevreden. Hoewel er in veel opzichten sprake was van een - ook zeer enthousiast begroette - grote vooruitgang. Het betrof overigens mensen die hun baan niet verloren, noch daar angst voor hoefden te hebben.

In 1991/1992 is onderzocht wat er gebeurde. Binnen anderhalf jaar na de val van de muur vonden honderd meer-urige diepte-interviews in de voormalige DDR plaats, gevolgd door een representatief onderzoek onder 2000 respondenten. Hieruit bleek dat de Oostduitser na

de Wende bijvoorbeeld een afkoeling van het sociale klimaat voelde, een gebrek aan solidariteit, het verlies van netwerken, hektiek en stress.²⁹ Van de ondervraagden stemde 33% helemaal en 74% gedeeltelijk in met 'wat ik tegenwoordig mis is de geborgenheid van de gemeenschap.' Dat de omgang tussen de mensen 'ruwer en kouder' was vond 37% helemaal en gedeeltelijk 83%. Het zijn opvallende bevindingen voor wat het meest gecontroleerde land achter het ijzeren gordijn was. De toename van zelfmoord was in die tijd explosief, de psychische hulpvraag steeg, de geboorte stortte volledig in. Zo ook de economie.

Waren dit *economisch* te verwachten resultaten? Ik denk het niet, wanneer ik het bijvoorbeeld met 1945 vergelijk waar de bevolkingstoename en economische expansie, ondanks de omstandigheden, nogal explosief was. Was het sociologisch te verwachten? Enigszins. Sociologen onderzochten het tenminste in plaats van, zoals de Duitse Treuhänder deed, op voorhand uit te gaan van het succes van het opleggen van een liberaal beleid aan de meest communistisch opgevoede bevolking onder veronachtzaming van de sociale consequenties. In het onderzoek bleken de Oost-Duitsers aanzienlijk milieubewuster, socialer en sterker tegen politiek extremisme te zijn dan de West-Duitsers. Daarvan is, naar ik meen te mogen waarnemen, weinig over.³⁰

2.1.5 Het wegvallen van de vijand

Er komt nog iets bij. Met de val van de muur werd de vraag naar het omgaan met elkaar acuut door het wegvallen van een gemeenschappelijke vijand. Het resultaat was een vloedgolf van boeken in de jaren negentig waarin het gebrek aan samenhang in de samenleving werd benadrukt. Zo verklaarde de Amerikaanse socioloog Robert Nisbet het ontstaan van het losse individu, 'the loose individual', uit de marktwerking. Vroeger werd eerlijkheid aangenomen, nu wordt het gekocht.³¹ De Duitse socioloog Ulrich Beck kwam uit op de samenleving die niet meer met risico's kon omgaan, de van origine Poolse socioloog Zygmunt Bauman bekeek en beschreef de gevolgen van het steeds vloeibaarder worden van de samenleving en Jean Twenge & Keith Campbell namen de groei van narcisme onder de loep. Richard Sennet, eveneens een Amerikaans socioloog, beschreef in 1998 in *The Corrosion of Character* hij hoe hij door 'Davos' liep en overdacht: '(...) that this regime might at least lose its current hold over the imaginations and sentiments of those down below. (...) But I do know a regime which provides human beings no deep reasons to care about another cannot long preserve its legitimacy.'³² Voor alle duidelijkheid, ik denk niet dat de wendingen na 1989 in de economie de oorzaak zijn van de maatschappelijke problemen, het gaat me om de essentiële vraag die Sennet stelt: "Who needs me?" is a question of character which suffers a radical challenge in modern capitalism.³³

De vraag 'wie heeft me nodig?' is van alle tijden en van alle ideologieën, maar is momenteel bijzonder actueel aan het worden, nu door de vergrijzing mensen echt nodig zijn, om zich voor anderen en daardoor voor de samenleving in totaliteit, in te zetten. Helaas loopt dat inzetten vooralsnog stuk op het groepsgedrag.

2.2 Centripetale krachten

Zowel in de sociologische, filosofische, economische en politieke ontwikkelingen is het besef gegroeid dat de vergrijzende samenleving behoefte heeft aan mensen die bereid zijn zich voor elkaar, en dus voor de samenleving, in te zetten.

Zo vond bij het laatste kabinet Balkenende de regeringsverklaring haar inspiratiebron in de werken van de Amerikaanse socioloog Amitai Etzioni. Om precies te zijn in het communautarisme. In het boek waarmee Etzioni in 1993 het communautarisme grondde, *The Spirit of Community, Rights, Responsibilities and the Communitarian Agenda*,³⁴ kregen zowel de werking van wederkerigheid in de samenleving, als het samen in de samenleving grote aandacht. Dat is bij Etzioni gebruikelijk. De grondgedachte van het communautarisme is dat een individu juist individu is door interactie met de samenleving. Waarmee het een reactie is op het verloren raken van waarden, het verdwijnen van gemeenschappelijke bindingen en autoriteit. Wanneer dit gecombineerd wordt met de noodzaak tot het voeren van een ander beleid door de vergrijzing kan men uitkomen op een participatiesamenleving. Volgens de troonrede van 2013 komt de participatiesamenleving neer op: '(...) het tekort van de overheid terug te dringen, leidt dit ertoe dat de klassieke verzorgingsstaat langzaam maar zeker verandert in een participatiesamenleving. Van iedereen die dat kan, wordt gevraagd verantwoordelijkheid te nemen voor zijn of haar eigen leven en omgeving.'³⁵

2.1.1 Wederkerigheid

Mensen zijn in het algemeen minder of niet bereid iets voor een ander te doen, wanneer die ander er blijk van geeft dat iets zelf goed te kunnen betalen, dan wel niet bereid is om op haar/zijn beurt weer wat voor een ander te doen. Daarom is het ontbreken van wederkerigheid in de omschrijvingen van de voorgestelde werking van de participatiesamenleving zo essentieel.

Bij economische wederkerigheid valt op Wikipedia het lemma te lezen over de homo reciprocans: 'Homo reciprocans, or reciprocal human, is the concept in some economic theories of humans as cooperative actors who are motivated by improving their environment. This concept stands in contrast to the idea of homo economicus, which states the opposite theory that human beings are exclusively motivated by self-interest.'³⁶ Voor een socioloog is hier geen sprake van een tegenspraak, hooguit van een merkwaardige formulering. Want samenwerking is in wederzijds belang. En dus ook in het eigenbelang. Uiteraard zijn er grenzen, maar die zijn er bij het eigenbelang ook.

Zowel wederkerigheid, betrokkenheid bij de samenleving als het de verantwoordelijkheid nemen voor zijn of haar eigen leven en omgeving moeten evenwel mogelijk zijn. En als het niet mogelijk is mogelijk gemaakt worden. Waar twee componenten in samenhang voor nodig zijn, empowerment en identificatie.

2.1.2 Empowerment en identificatie

Empowerment is het gebruik maken en ontwikkelen van zijn capaciteiten om in economisch, sociaal en politiek opzicht actief mee gestalte te geven aan zijn eigen leven en dat van de gemeenschap waarvan men deel uitmaakt.³⁷

Identificatie is het zich vereenzelvigen met een vreemde persoonlijkheid.³⁸ In de sociologie betreft identificatie het proces waarmee een ander geïnternaliseerd³⁹ wordt. Dit is onder meer het proces van socialisatie, de opvoeding waardoor een kind een lid van de groep wordt.

Dat identificatie nodig is om iets voor een ander te willen betekenen lijkt een open deur. Maar is het niet. Zo gaf de Telegraaf op 3 maart 2015 onder de kop 'Ook kinderen discrimineren...' de conclusie van een onderzoek onder kinderen weer: 'Uit het onderzoek blijkt dat er ook aanknopingspunten zijn om kinderen te stimuleren om juist niet te discrimineren. En die is heel simpel. Door aan kinderen te vragen hoe ze denken hoe die ander zich voelt, verdwijnt de voorkeur om vooral eigen groepsleden te helpen.'⁴⁰

Identificatie is de basis van elke gemeenschap en de kern van ethiek: “Het is een argument dat iedereen wel eens heeft gehoord, het luidt als volgt: ‘Hoe zou jij het vinden als iemand dat jou aandeed?’”⁴¹

Gemeenschapsvorming is empowerment door de wederkerige identificatie van groepsleden van verschillende groepen. Het gaat dus wat verder dan een participatiesamenleving, die moeilijk te realiseren is door de toenemende diversiteit en het daaraan gepaarde gebrek aan gemeenschappelijke gevoelens. Vooral nu de eens normale bekommernis om anderen vervangen is door het als een optie beschouwen van de mogelijkheid betrokken te zijn, zelfs wanneer dit in het eigen belang is.

3.0 Groepsgedrag

'One of the reasons that the bakers in Boston have such weak solidarity (...) Rather than mutual suspicion, there is an absence of trust; there is no foundation for it.'⁴²

Empowerment en identificatie worden belemmerd door groepsprocessen, en dat werkt verder door. Zoals in de afgenomen mogelijkheden tot het bewust maken van problemen. In Nederland is er bijvoorbeeld langzamerhand een verbinding gelegd tussen individueel gedrag (via empowerment) met de economie (via duurzaam beleggen) en de vergrijzing. Dit is een uiterst kwetsbare verbinding omdat de overheid fundamentele, duurzame en wederkerige investeringen door pensioenfondsen niet beloont, beschermt en garandeert, maar ze afroemt.⁴³ Het lastige is dat zo'n probleem niet te agenderen valt. Want de groepsprocessen zitten op twee manieren in de weg.

Enerzijds is er sprake van een afname van traditionele media als kranten bij een gelijktijdige sterke toename van andere informatiebronnen zoals sociale media. De traditionele media konden met elkaar concurreren door lange, inzichten gevende, genuanceerde publicaties. Door de sterke toename van mogelijkheden zich te informeren is de noodzaak ontstaan om te concurreren door polarisatie, door korte, heldere, liefst zo extreem mogelijke, zwart-wit verhalen. Om tegemoet te komen aan de netwerken, de groepen, die via de sociale media de agenda bepalen. Wat, anderzijds, dan weer doorwerkt op overheden die zich gedwongen voelen op elk extreem standpunt te reageren.

Het gevolg van reageren op extremen is ook tweërlei, niet extreme oplossingen die afkomstig zijn van mensen uit de praktijk weten geen aandacht te verwerven, juist omdat ze niet extreem zijn, en bij de beleidsmakers, politici en ambtenaren, voltrekt zich een zich van de samenleving afkerend groepsproces. Dit laatste niet alleen omdat men het in een gepolariseerd geheel toch nooit goed kan doen, maar ook doordat men als groep gezien wordt: groepsantagonisme is een autonoom proces.

3.1 Een experiment in een vakantiecamp (1949)

Hoe werkt autonoom groepsantagonisme? Muzafer Sherif zocht het uit in *A Preliminary Experimental Study of Inter-group Relations*.⁴⁴ Dit was het beroemde experiment naar de gevolgen van onderverdeling in twee groepen in 1949 in een vakantiecamp voor jongens. Het experiment liet zien hoe in een eerst homogene groep met vele vriendschappelijke gevoelens, binnen een ruime week, en onder omstandigheden die in een samenleving normaal zijn, vijandbeelden ontstaan door identificatie met de groep en door internalisatie van normen en waarden in een groepscultuur. Hoewel het woord 'cultuur' in het artikel niet gebruikt wordt.

De onderzoekers stelden een homogene groep van 24 jongens van 12 jaar oud samen. De jongens waren allemaal protestants, hadden een lower middle class achtergrond en een vergelijkbare etnische origine. Ze kenden elkaar niet. Er was zo min mogelijk bemoeienis door de leiding van het vakantiecamp met de reacties van de jongens en de groepen op elkaar.

In de eerste fase werd er in één groep geleefd, gerecreëerd, geslapen. Er begonnen vriendschappen en sympathieën te ontstaan, waarna de tweede fase van het onderzoek intrad. Daarin werden twee groepen samengesteld op basis van degenen met wie zo min mogelijk vriendschap was. Er werd gevraagd naar de vriendschapsbanden, waarna men ingedeeld werd bij degenen voor wie men het minste vriendschappelijke gevoelens koesterde. Waarna vijf dagen van (ook ruimtelijk gescheiden) groepsactiviteiten volgden.

In de tweede fase ontstonden leiderschapsstructuren, een sterke groepsidentificatie en een sterke verschuiving van gevoelens van vriendschap van de oude vriendschappen die in de andere groep, de out-group, geplaatst waren, naar de nieuwe groep, in-group:

De keuze van vrienden				
	Einde fase I		Einde fase II	
	In-group	Out-Group	In-group	Out-Group
Groep I	35.1%	64.9%	95.0%	5.0%
Groep II	35.0%	65.0%	87.7%	12.3%

In de tweede fase ontstond dus 'wij' versus 'zij' gedrag door identificatie met de groep. Waarna de onderzoekers de derde fase lieten beginnen. In de derde fase moesten de beide groepen wedstrijdjes tegen elkaar spelen. Beide groepen kregen daarbij ook mild frustrerende omstandigheden voorgeschoteld waarvoor de andere groep in het algemeen (dus geen individuen) verantwoordelijk leek.

Het gevolg was een sterke vijandigheid tussen de twee groepen tijdens de derde fase. Hoe lager de status in de groep, hoe vijandiger men zich tegen de andere groep opstelde. Overwinningen in het spel versterkten de groepssamenhang. Gevechten braken uit. De groep verliezers verloor uiteindelijk de cohesie.

Het experiment werd afgebroken omdat het uit de hand liep. Met de allergrootste moeite slaagden de onderzoekers er in toch nog een soort koude vrede te bewerkstelligen door een wedstrijd tegen een team van niet-deelnemers aan het experiment te laten spelen.

Alleen al door het onderverdelen van vrienden in twee groepen ontstond binnen anderhalve week een hevig vijandige sfeer tussen de beide groepen. Dit patroon is keer op keer bevestigd, al is dit experiment om ethische redenen nooit herhaald. Ook een ander beroemd experiment, het Stanford-prison experiment van Zimbardo in 1971 gaf dezelfde uitslag. Dit experiment was echter methodologisch iets minder verantwoord, om over de ethische kanten nog maar te zwijgen.

De opmerkelijkste zin van Sherif was in mijn ogen: '(...) *group efforts and goals became intensely personal ones for the individual members.*' Dat is identificatie. En dat werkt door. Doordat een individu zich confirmeert aan de groep ontstaan blokkades voor noodzakelijke veranderingen. De groep mist zo de kritische visie van het individu, een visie die elke groep nodig heeft. Daardoor mist een groep op den duur de feiten, mogelijke andere interpretaties van feiten, en daardoor mist een groep uiteindelijk visie. Het groepsproces trekt een ieder, als een krab in een emmer met krabben, terug die er uit wil klimmen. Daarom helpt een 'advocaat van de duivel' in een groep ook niet, zeker niet als iedereen weet dat iemand die rol speelt, want een 'advocaat van de duivel' zal als verrader gezien worden. Het enige dat eventueel kan helpen is een gemeenschappelijke vijand.

3.2 De ontwikkelingen met betrekking tot duurzaamheid als voorbeeld

Een ieder kan tegenwerpen dat een experiment uit een vakantiekamp niet representatief is voor de werkelijkheid. Maar hoe verstoring groepsprocessen in 'het echt' zijn blijkt bijvoorbeeld uit het 'klimaatdebat'. Ik zet het tussen aanhalingstekens omdat het amper een debat is. Het 'klimaatdebat' is een voor de wetenschap abnormaal gevecht geworden over normale wetenschappelijk praktijken. Alle wetenschappelijke vooruitgang wordt gekenmerkt door onenigheid en verschil van inzicht. Maar in 'het klimaatdebat' liep dit uit de hand. Wat daarom zo merkwaardig is, omdat de wetenschap van het klimaat en de daarmee samenhangende milieuproblemen nieuw waren. Er was daardoor minder reden tot hevige conflicten. Men verwacht juist hevige conflicten wanneer het gaat om nieuwe visies op bestaande wetenschappelijke praktijken. Wanneer men het met de ontwikkeling van computers en artificiële intelligentie of met de totstandkoming van luchtvaartkennis vergelijkt, waren de hevige conflicten ook niet te verwachten.

3.2.1 Een politieke keuze

Stephen H. Schneider (1945 – 2010) was er van het begin af aan bij. In zijn laatste boek *Science as a Contact Sport, Inside the Battle to Save Earth's Climate* beschrijft Schneider de werking van polarisatie en groepsdenken in het 'klimaatdebat'.⁴⁵ Hij was iemand die wist waar het om ging. Als actieve en invloedrijke deelnemer aan het lezingen- en conferentiecircuit, gaf hij levendige en leesbare beschrijvingen van de omgang met onzekerheden en van de onderhandelingsprocessen. Als achtergrond is er de vraag naar het handelen van overheden. Als overheden handelen dan lopen ze kans ten onrechte iets te doen dat niet nodig is. Een type I fout. Als overheden niet handelen terwijl het wel nodig blijkt, dan is het een type II fout. Schneider preferereert type I.⁴⁶ Maar het is aan de politiek om te beslissen. Waar de politiek moeite mee heeft, juist omdat het debat gepolariseerd is. Wat vooral ontstaat door de omgang van de journalistiek met dit onderwerp, Schneider constateerde: 'Yet the problem of falsely "balanced" journalism continues: polarizing an issue (despite it being multifaceted) and making each "side" equally plausible, mainly for the sake of simplicity but sometimes also to "sex up" a story by introducing bipolar conflict.'⁴⁷ Schneider had een oplossing: 'What is often missing at our meetings are survey talks that summarize what is shared knowledge and well-established conclusions in the broad scientific community. We need to self-consciously start every session with a review of what is the state of knowledge so that those looking for controversy can put the cutting-edge debates into the preponderance of existing evidence.'⁴⁸ Het is nog maar de vraag of deze oplossing zal werken. Want twee gepolariseerde groepen onder één noemer proberen te brengen over dat waarin ze gepolariseerd zijn vergt een gemeenschappelijk doel.

3.2.2 De polarisatie

Hoe is het zo gekomen? De eerste die aandacht besteedde aan wat later bekend zou worden als milieuproblemen was Rachel Carson (1907 – 1964). Haar invloedrijke boek *Silent Spring* werd in 1962 geschreven vanuit een verwondering over het ontbreken van vogels in een voorjaar. De oorzaak bleek het gebruik van de pesticide DDT te zijn. Het boek werd in het algemeen goed ontvangen, de chemische industrie was de uitzondering. Een volgend element in wat het milieuvraagstuk zou worden werd door Dennis Meadows (1942) geleverd. Hij initieerde de Club van Rome, die in 1972 *het Rapport van de Club van Rome* uitbracht. Belangrijke constatering in het rapport waren de naderende eindigheid van groei en grondstoffen en de overbevolking in de wereld. Maar het rapport was omstreden doordat er flinke methodologische en feitelijke vraagtekens geplaatst konden worden bij een aantal bevindingen. Wat voor een nieuwe wetenschap normaal is. De heftigheid waarmee het rapport bestreden werd was niet normaal. Dit is waarschijnlijk het best te verklaren uit het botsen van het rapport op de voor waar aangenomen opvattingen van de oudere generaties van destijds. Wat erger werd met het breder in de belangstelling komen van Lovelock's visie. James Ephraim Lovelock (1919) ontwikkelde in de late jaren zestig en de vroege jaren zeventig de Gaia hypothese. Hij beschreef in *Gaia, een nieuwe visie op de aarde*, de wereld als een zelfregulerend organisme.⁴⁹ De kritiek uit wetenschappelijke hoek was hevig. Uiteraard leeft de wereld niet, wat het voordeel van een model dat mogelijkheden biedt tot identificatie niet wegneemt. Maar het biedt ook mogelijkheden tot polarisatie, ze werden ruim gebruikt. Want de jaren zeventig van de vorige eeuw waren de tijd van politieke polarisatie en groepsantagonisme. Het ontstaan van die polarisatie was een bewuste keuze. Er is een bijzonder interessant experiment uitgevoerd met Ed van Thijn (PvdA) en Hans Wiegel (VVD).⁵⁰ de onderzoekers lieten beiden hetzelfde neutrale, nieuwe, totaal niet partijgebonden, verhaal voor de eigen groep en de groep van de ander houden. Het bleek dat de PvdA-leden het meer met Van Thijn eens waren en de VVD-leden het meer met Wiegel. Met andere woorden: hetzelfde verhaal botste, afhankelijk van degene die het verwoorde, in acceptatie op het groepsantagonisme.

3.2.3 Een heelheid

Als handelen in de grondstoffen-, klimaat- en milieuvraagstukken nodig is, dan is er haast bij. Het *Plan B 3.0, Mobilizing to Save Civilization* van Lester Brown (1994) geeft dan ook de noodzaak aan van een mobilisatie als in oorlogstijd. Maar Brown is geen zwartkijker, hij is een groenkijker. En dat is dan ook de reden waarom Marcel de Berg, erkend Nederlands expert op het breukpunt van investeringsrisico's en duurzaam beleggen, Lester Brown voor een grote conferentie naar Nederland haalde.⁵¹

Duurzaam beleggen, waar ook sociaal duurzaam een onderdeel van uitmaakt, vergt andere regels dan 'gewoon' beleggen. Onderzoek en ontwikkeling, opbouwfasen, kinderziekten, het hoort allemaal bij nieuwe duurzame producten. Nu al is bekend dat de olie straks op is. Tantalium en indium, grondstoffen voor mobiele telefoons en platte beeldschermen, worden schaars, evenals fosfaat, mest.⁵² Dat kan invloed hebben op de voedselproductie, eten wordt ook schaars. De verwachting is dat mondiaal in 2050 het dubbele aan voedsel geproduceerd moet worden.⁵³ Wat dan lastiger wordt omdat in Europa de boeren bovengemiddeld vergrijzen. En nog wat extra lastig omdat het boerenbedrijf meer bekendheid geniet door 'boer zoekt vrouw' dan door de aantrekkelijke arbeidsomstandigheden.

Maar, het is hier eerder geconstateerd, zulke problemen zijn amper op de agenda te krijgen. Hoewel er ontwikkelingen in het duurzaam beleggen, door onder meer de Nederlandse pensioenfondsen, zijn die het interessant zouden kunnen maken voor alle betrokkenen om eens nader te bestuderen. Vooral ook omdat de cruciale relatie met empowerment en de vergrijzing inmiddels gelegd is.

De Duitse wetenschappers Claus Leggewie en Harald Welzer leggen bijvoorbeeld de relatie tot empowerment in hun boek *Das Ende der Welt, wie wir sie kannten* (2009), een boek over klimaat, toekomst en de kansen van de democratie, zoals de ondertitel dan ook luidt. Waarbij het belangrijkste misschien nog niet eens is hoe Leggewie en Welzer de relatie leggen met vrijwilligers, empowerment, veerkracht en burgerschap, maar dat ze deze verbinding leggen. Hetzelfde geldt met betrekking tot de vergrijzing. In de speciale Route 50+ editie van het boek van Adjiedj Bakas en Rob Cremers: *Leven zonder olie* (2007), een boek dat over megatrends gaat, is een bijdrage van Ger Tielen opgenomen. De eerste megatrend van Tielen betreft de langere levensduur, de vergrijzing dus.

4.0 Gemeenschapsvorming in de praktijk

'Bovendien merkt de Raad op dat zelfs wanneer het lukt in 2016 de arbeidsparticipatie te verhogen naar 80 procent, er dan nóg aanzienlijke tekorten op de arbeidsmarkt zullen resteren: in de periode daarna krimpt de beroepsbevolking immers verder met nog eens 700.000 personen.'⁵⁴

Gemeenschapsvorming is het tegendeel van het proces van groepsantagonisme. Maar wil gemeenschapsvorming effectief zijn dan zijn er zowel een gemeenschappelijk doel nodig, als mogelijkheden tot identificatie met de andere groepsleden. Uit de successen van Anonieme Alcoholisten en Weight Watchers blijkt dat groepsprocessen te gebruiken zijn om empowerment door identificatie met anderen te stimuleren. Het is tegenwoordig dan ook standaard diegenen die voornemens zijn te stoppen met roken aan te bevelen 'steun te zoeken' bij dit streven. In het antagonistische proces werkte '(...) *group efforts and goals* became intensely *personal* ones for the individual members' negatief uit. In het proces van groepsvorming, of gemeenschapsvorming, kan dit positief uitwerken.

Een goed gemeenschappelijk doel zal al snel een toestand betreffen die door de groepsleden als bijzonder ongewenst gezien wordt, een vijand. Men kan hierbij denken aan de Tweede Wereldoorlog of de Watersnoodramp van 1953. In deze catastrofes telden de politieke, religieuze en opleidingsverschillen in Nederland minder, of zelfs helemaal niet meer. Wat meteen ook inhoudt dat te veel aan directe sturing in een gemeenschapsvormend proces contraproductief werkt, het doorkruist het autonome proces dat gemeenschapsvorming ook is.

4.1 Een ethische vraag

Men vormt een gemeenschap door mensen met elkaar in contact te brengen en ze aan een gemeenschappelijk doel te laten werken, zonder dat er benadrukt wordt dat het primaire doel gemeenschapsvorming is. Want het werkt niet tegen een individu te zeggen 'nu gaan we je even deprogrammeren' of 'onze informatie heeft tot doel je te de-radicaliseren'.

Uiteraard roept dit ethische vragen op als: mag men mensen in hun eigen belang manipuleren, en wie bepaalt voor een ander dat iets in hun eigen belang is?

Om met de laatste vraag te beginnen, dat wordt in een democratie bepaald door de overheden. Maar mag manipuleren? Machiavellistisch zou ik haast stellen: het moet. Het gebeurt dan ook ononderbroken, van blanco stemmen tot verkiezingscampagnes en van lobbies tot concurrentie. Sociologisch gezien is ieders individuele kledingkeuze al manipulatie, een pedagoog zal stellen dat elke opvoeding manipulatie is en de ethicus kan zich beroepen op de gedachten van Immanuel Kant: de intentie telt. Overigens, doen psychotherapeuten beroepshalve wat anders dan manipuleren?

Uiteindelijk zit het probleem niet in de manipulatie, maar in de omgang met manipulatie. Kritiek moet niet alleen toegestaan zijn, maar is zelfs noodzakelijk om tot betere uitkomsten, effectievere methoden en lagere kosten te komen.

4.2 Projecten

Het vormen van een gemeenschap door mensen met elkaar in contact te brengen en ze aan een gemeenschappelijk doel te laten werken, was wat er door het community-art project van Mo'Move in het Utrechtse wijkje Spinozaplantsoen gebeurde.

Het Spinozaplantsoen was toen het community-art project in 2008 van start ging een verwaarloosd stukje stad met een gebrekkige samenhang. Het wijkje werd gekenmerkt door verwaarloosde woningen, onder- en doorverhuur, en ontbrekende sociale controle.

Maar Mo'Move ging de deuren langs, ging met mensen praten en nodigde de bewoners uit om mee te doen met het community-art project. Oud en jong, van welke herkomst ook, wist daardoor dat er wat gebeurde.

Maar wat er gebeurde leek in eerste instantie niet zo veel bijzonders. Er werd vergaderd door een klein groepje mensen, er werd een naam bedacht, *Spinoza presenteert*, en er

werden plannen ontwikkeld.⁵⁵ De plannen werden in activiteiten omgezet, er werden verder mensen bijgezocht, mensen werden geïnformeerd en er was de dag met activiteiten. Een paar maanden later bleek de sfeer in het wijkje totaal veranderd.

Dat is niet goed te meten, omdat een nul-meting ontbreekt. Het is wel goed te merken dat tussen de eens losse individuen in de wijk een gemeenschappelijk gevoel is ontstaan. Met als gevolg dat het gevoel van veiligheid toenam, doordat ook de sociale controle toenam en met als gevolg dat men eerder geneigd is iets voor een ander te doen. Omdat 'de ander' niet meer een anonieme persoon is, maar een buur.

Het community-art project kreeg een vervolg in de eetbare ontmoetingstuin.⁵⁶ Dit project leende zich nog beter voor het '(...) samen gezellig de handen uit de mouwen te steken (...)'.⁵⁷ De tuin gaf ook anderen dan de in kunst geïnteresseerden de mogelijkheid samen met anderen aan een gemeenschappelijk doel te werken. Waarbij komt dat een tuin blijvend aandacht vraagt. Waardoor het een beter middel is om contacten te leggen, aandacht voor duurzaamheid te genereren, eenzaamheid tegen te gaan, betrokkenheid te tonen en dus een gemeenschap te vormen.

4.3 De coördinator

Van groot belang bleek de rol van de coördinator van deze projecten. Vanuit een sociologische hoek gezien diende de coördinator onder meer:

- liftersgedrag tegen te gaan en wederkerigheid aan te moedigen
- de groep open te houden voor nieuwe deelnemers
- autonome processen bij te sturen in de richting van identificatie
- générationeel effectief te kunnen communiceren
- onafhankelijk⁵⁸ en op enige afstand te opereren

Deze vijf vereisten voor een goede coördinatie, de opsomming is niet uitputtend, zijn pas achteraf geconstateerd, nadat bleek dat deze projecten vanuit het oogpunt van gemeenschapsvorming bijzonder effectief waren. Dat de coördinator in de wijk woonde was daarbij een groot pre, het verlaagde drempels en verhoogde het vertrouwen.

4.4 Twee aanbevelingen

Voor verbetering vatbaar was de publiciteit. Slechts in enige lokale krantjes werd aandacht besteed aan de projecten. Dat is jammer omdat daardoor elders niet geleerd kan worden van de ervaringen. Ook wordt zo een extra motiverende factor voor de groepsvorming onvoldoende benut.

Een tweede punt dat beter kan, en dat op het vorige aansluit, is de toch een beetje gemiste mogelijkheid tot een grotere samenwerking. Want de vraag blijft bij me opkomen: hoe zou dit project er als experiment met deelname van bij zorg, pensioen, werk en wonen betrokkenen uit hebben gezien?

5.0 Conclusie

De demograaf Jan Latten in 2003: 'In 1950 had je drie 65-plussers op één baby. In 2015 zullen dat zestien 65-plussers op één baby zijn en in 2040 zelfs 22.'⁵⁹

Soms moet men een enorme aanloop nemen om een klein stapje te doen. Dat is in dit rapport gedaan: bijna alle groepsproblemen zijn simpel op te lossen. Er is geen knopje dat men even kan omzetten om vertrouwen te herstellen, draagvlak te creëren, samenwerking te bevorderen of gemeenschappelijkheid in het leven te roepen. Er zijn geen woorden die gesproken moeten worden of een beleid dat gevoerd moet worden. Want het gaat vanzelf, als men een ervaren, breed aanvaardbare, coördinator verschillende groepen samen aan een gemeenschappelijk doel laat werken.

Als iemand het vakantiekamp voor jongens op het strijdende hoogtepunt bezocht zou hebben, wat zou die persoon dan gezien hebben? Hij, of zij, zou twee groepen gezien hebben die elkaar het leven zo onaangenaam mogelijk maakten, die ruzie maakten om niets, die hufteerig tegen elkaar optraden. Zij, of hij, zou gezien hebben hoe groepsdeelnemers met een lage status de leiding aanmoedigden om zo hard mogelijk op te treden. Omdat er een identificatie had plaatsgevonden met het veronderstelde belang van de eigen groep. Had die persoon een anderhalve week eerder het vakantiekamp bezocht, dan was er iets heel anders gezien: een harmonieus geheel van individuen die met elkaar een groep vormden, maar waar zich ongetwijfeld ook wel eens spanning tussen twee mensen voorgedaan zal hebben. Het was een samenleving in het klein, gekenmerkt door een harmonieuze gemeenschappelijkheid.

Gemeenschap is opnieuw nodig, nu er te weinig aandacht is voor de duurzaamheid, de zorg tekort dreigt te schieten, de pensioenen tegen vallen en Nederland in de zeer nabije toekomst geraakt zal worden door de door de demografische ontwikkelingen veroorzaakte economische krimp in Europa. Gemeenschapsvorming waarin mensen zich voor elkaar verantwoordelijk weten is nodig. De vergrijzende samenleving vraagt er om.

Referenties

- Abend, Lisa, 2009, *The Broken Hopes Of a Generation* in TIME magazine July 20, 2009
- Aglietta, Michel, Blanchet, Didier & François Héran (Rap.), 2002, *Démographie et économie*, Paris, La Documentation Française
- Aracil Rodriguez, Encarnacion e.a. (Eds.), 2003, *Género y Poblacion*, Una perspectiva internacional, Ibersaf, z.p.,
- Auletta, Ken, 1999 (1982), *The Underclass*, Woodstock, Overlook Press
- Axelrod, Robert, 1984, *The Evolution of Cooperation*, New York, Basic Books
- Bauman, Zygmunt, 2006 (2003), *Liquid Love*, On the Frailty of Human Bonds, Cambridge, Polity Press
- Bauman, Zygmunt, 2007, *Liquid Times, Living in an Age of Uncertainty*, Cambridge, Polity Press
- Bebear, Claude (Ed.), 2002, *Le courage de reformer*, Paris, Odile Jacob
- Beck, Ulrich (Ed.), 1991, *Politik in der Risikogesellschaft*, Frankfurt am Main, Suhrkamp
- Beck, Ulrich, 1986, *Risikogesellschaft, Auf dem Weg in eine andere Moderne*, Frankfurt (a.M.), Edition Suhrkamp
- Becker, Henk, 1992, *Generaties en hun kansen*, Amsterdam, Meulenhof
- Becker, Ulrich, Becker, Horst & Walter Ruhland, 1992, *Zwischen Angst und Aufbruch, Das Lebensgefühl der Deutschen in Ost und West nach der Wiedervereinigung*, Düsseldorf, Econ
- Bertelsmann Stiftung, 2005, *Demographie konkret*, Handlungsansätze für die kommunale Praxis
- Bertelsmann Stiftung, 2006, *Wegweiser Demographischer Wandel 2020*, Analysen und Handlungskonzepte für Städte und Gemeinden
- Birg, Herwig (Hg.) (2005), *Auswirkungen der Demographischen Alterung und der Bevölkerungsschrumpfung auf Wirtschaft, Staat und Gesellschaft*, Plenarvorträge der Jahrestagung der Deutschen Gesellschaft für Demographie an der Universität Bielefeld, Münster, Lit
- Birg, Herwig, 2003 (2001), *Die demographische Zeitenwende*, Der Bevölkerungsrückgang in Deutschland und Europa, München, becksche reihe
- Birg, Herwig, 2005, *Die ausgefallene Generation*, Was die Demographie über unsere Zukunft sagt, München, Beck
- Boelens, Sander & Lies van Rijssen, 2007, *De armoede van het rijk rekenen*, Waarom het Nederlandse pensioenstelsel aan succes ten onder gaat, Breda, Papieren Tijger
- Brink, Dolf van den & Frank Heemskerck (red.), 2006, *De vergrijzing leeft*, Kansen en keuzen in een verouderende samenleving, Amsterdam, Bert Bakker
- Brown, Lester, 2008, *Plan B 3.0, Mobilizing to Save Civilization*, <http://www.earthpolicy.org/Books/PB3/pb3book.pdf>
- Brumlik, Micha, 1995, *Gerechtigkeit zwischen den Generationen*, Berlin, Berlin Verlag
- Bruns, Petra und Werner & Rainer Böhme, 2007, *Die Altersrevolution*, Wie wir in Zukunft alt werden, Berlin, Aufbau-Verlag
- Brussee, Warren, 2005, *The Second Great Depression, Starting 2007 Ending 2020*, z.p., Booklocker
- Carson, R., 1987, *Silent Spring*, Boston, Houghton Mifflin Company
- CBS, 19 december 2006, *Over dertig jaar is kwart bevolking 65-plus*, persbericht, www.cbs.nl
- CBS, 9 februari 2007, *Afname potentiële beroepsbevolking begint*, persbericht, www.cbs.nl
- Charpin, J-M., 1999, *L'avenir de nos retraites*, Rapport au Premier ministre, Paris, La Documentation Française
- Cotta, Alain, 2003, *Une glorieuse stagnation*, Fayard
- Dahrendorf, Ralf, 1990, *Betrachtungen über die Revolution in Europa in einem Brief, der an einen Herrn in Warschau gerichtet ist*, Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt

Dahrendorf, Ralf, 2006, *Versuchungen der Unfreiheit, Die Intellektuellen in Zeiten der Prüfung*, München, Beck

Directorat-General for Economic and Financial Affairs European Commission, 2009, *Sustainability Report 2009*, European Economy 9 / 2009 (provisional version)

Eder, Ruth, 2006, *Netzwerk der Generationen*, Gemeinsam statt einsam, Mit einem Beitrag von Ursula von der Leyen, Freiburg im Breisgau, Herder

Etzioni, A., 1993, *The Spirit of Community, Rights, Responsibilities and the Communitarian Agenda*, New York, Crown Publishers

Fricke, Anja, 2009, *Schaakmat voor Ströbeck* in *Streven*, december 2009

Friedrichs, Julia, Müller, Eva & Boris Baumholt, 2010 (2009), *Deutschland dritter Klasse, leben in der Unterschicht*, München, Heyne

Fritz Beske Institut für Gesundheits-System-Forschung, 2009, *Pressemitteilung zur Pressekonferenz des IGSF am 25. August 2009 in Berlin*, Langfassung

Fukuyama, 1989, F., *Het einde van de geschiedenis*, in de Groene Amsterdammer, 20-12-1989, 113/(51/52) p.15-20

Fukuyama, 1989, The End of History in *The National Interest*, Summer 1989, <http://www.wesjones.com/eoh.htm>

Fukuyama, Francis, 1992, *The End of History and the last Man*, New York, Free Press

Fussek, Claus & Sven Loerzer, 2007 (2005), *Alt und abgeschoben*, Der Pflegenotstand und die Würde des Menschen, Freiburg im Breisgau, Herder

Germanwatch, 2008, *Die Welt am Scheideweg: wie retten wir das Klima?*, Reinbek bei Hamburg, Rowohlt

Gore, Al, 2007, *The Assault on Reason*, New York, Penguin Press

Gronemeyer, Reimer, 2004, *Kampf der Generationen*, München, DVA

Grünwald, Stephan, 2007 (2006), *Deutschland auf der Couch, Eine Gesellschaft zwischen Stillstand und Leidenschaft*, München, Heyne

Grünwald, C.A., 1987, *Beheersing van de gezondheidszorg*, 's-Gravenhage, VUGA

Guérin, Serge, 2000, *Le boom des seniors*, Paris, Economica

Hayek, F.A., 1993 (1944), *The Road to Serfdom*, London, Routledge

Hess, Carla M., 1993, History of The Lincoln Persuasion, Introduction to Greenstone, J. David, *The Lincoln Persuasion, Remaking American Liberalism*, Princeton NJ, Princeton University Press

Fussek, Claus & Gottlob Schober, 2013, *Es ist genug!, Auch alte Menschen haben Rechte*, München, Knauer

Fussek, Claus & Sven Loerzer, 2007 (2005), *Alt und abgeschoben*, Der Pflegenotstand und die Würde des Menschen, Freiburg im Breisgau, Herder

Honneth, Axel, 1995, *Desintegration, Bruchstücke einer soziologischen Zeitdiagnose*, Frankfurt am Main, Fischer

Hutton, Will, 1996, *The Stakeholder Society* in Marquand, David & Anthony Seldon, 1996, *The Ideas that Shaped Post-War Britain*, London, Fontana

IMF Staff Position Note, June 2009, Fiscal Implications of the Global Economic and Financial Crisis, <http://www.imf.org/external/pubs/ft/spn/2009/spn0913.pdf>, p.43

Inspectie voor de Gezondheidszorg, november 2008, *Zorg voor vrijheid: terugdringen van vrijheidsbeperkende maatregelen kán en moet*, Den Haag, Internet

Jacobs, Bas, De politieke economie van de vergrijzing en het conflict tussen de generaties, in Brink, Dolf van den & Frank Heemskerk (red.), 2006, *De vergrijzing leeft*, Kansen en keuzen in een verouderende samenleving, Amsterdam, Bert Bakker pp. 13-47

Jacobs, Jane, 1992 (1961), *The Death and Life of Great American Cities*, New York, Vintage Books

Jeambar, Denis & Jacqueline Remy, 2006, *Nos enfants nous haïront*, Paris, Seuil

Jolivet, Annie, 2002, in *La politique européenne en faveur du vieillissement actif*, Retraite et société No. 36 Juni 2002 (p.140-157)

Kam, Flip de en Frans Nypels, 1995, *Tijdbom*, Amsterdam, Contact

Kaufmann, Franz-Xaver, 2005, *Schrumpfende Gesellschaft, Vom Bevölkerungsrückgang und seinen Folgen*, Frankfurt am Main, suhrkamp

Klein, Olaf Georg, 2001, *Ihr könnt uns einfach nicht verstehen!*, Warum Ost- und Westdeutsche aneinander vorbeireden, Frankfurt a.M., Eichborn

Klinger, Nadja & Jens König, 2008 (2006), *Einfach Abgehängt*, Ein wahrer Bericht über die neue Armut in Deutschland, Reinbek, Rowohlt

Klößner, Bernd W., 2005 (2003), *Die gierige Generation, Wie die Alten auf Kosten der Jungen abkassieren*, München, Heyne

Knook, Dick, 2008, *Het Methusalem mysterie, Vergrijzing zegen of bedreiging?*, Amsterdam, Prometheus

Kösters, Winfried, 2006, *Weniger, Bunter, Älter*, München, OLZOG

Kotlikoff, Laurence J. & Scott Burns, 2004, *The Coming Generational Storm, What You Need to Know about America's Economic Future*, London, MIT Press

Kuné, J.B. (Red.), 2003, *Leven in een ouder wordende samenleving*, Den Haag, Sdu

Lancaster, Lynne c. & Davis Stillman, 2003 (2002), *When Generations Collide, Who They Are. Why They Clash. How to Solve the Generational Puzzle at Work*, New York, HarperBusiness

Lasch, C., 1980, *De cultuur van het narcisme*, Amsterdam

Lasch, C., 1981, *Haven in een harteloze wereld*, Amsterdam

Lasch, Christopher, 1995, *The Revolt of the Elites, And the betrayal of democracy*, New York, Norton

Le Monde, *Retraites: inventaire avant réforme*, Le Monde Dossiers & Documents, no 273
Février 1999

Leggewie, Claus & Harald Welzer, 2009 (2009), *Das Ende der Welt, wie wir sie kannten, Klima, Zukunft und die Chancen der Demokratie*, Frankfurt a.M., Fischer

Lettke, Frank & Andreas Lange (Eds.), 2007, *Generationen und Familien, Analysen – Konzepte – gesellschaftliche Spannungsfelder*, Frankfurt am Main, Suhrkamp

Leyen, Ursula von der (Hg.), 2007, *Füreinander da sein. Miteinander handeln, Warum die Generationen sich gegenseitig brauchen*, Freiburg im Breisgau, Herder

Livre Blanc sur les retraites (résumé), Préface de Michel Rocard, premier ministre, 1991, *Demain, les retraites, Un contrat entre les générations*, Paris, Gallimard

Lof, Ed, 2008, *Groei en bloei*, Economie is goed voor het milieu, Nieuw Amsterdam Uitgevers

Lovelock, James, 1980, *Gaia, een nieuwe visie op de aarde*, Utrecht, Bruna

Madelin, Alain & Jacques Bichot, 2003, *Quand les autruches prendront leur retraite*, Paris, Éditions du Seuil

Mak, Geert, 1997 (1996), *Hoe God verdween uit Jorwerd*, Amsterdam, Atlas

Malcolm, Henry, 1971, *Generation of Narcissus, With an Introduction by R. Buckminster Fuller*, Boston, Little, Brown & Co.

Mannheim, Karl, 1971 (1940), *Man and Society in an Age of Reconstruction, Studies in Modern Social Structure*, Based on Mensch und Gesellschaft im Zeitalter im (sic) des Umbaus, 1935, Leiden, London, Routledge & Kegan Paul, p.9

Marquand, David & Anthony Seldon (Eds.), 1996, *The Ideas that Shaped Post-War Britain*, London, Fontana

McLouglin, Jane, 1991, *The Demographic Revolution*, London, Faber & Faber

Meadows, Dennis, 1972 (1972), *Rapport van de club van Rome, de grenzen aan de groei*, Utrecht, Het Spectrum

Meyer, Michael, 2004, *Birth Dearth*, in Newsweek International, Atlantic Edition, 27 september 2004

Miegel, Meinhard, 2003, *Die deformierte Gesellschaft, Wie die Deutschen ihre Wirklichkeit verdrängern*, München, Ullstein

Montbrial, Thierry de (Dir.), 2002, *Retraites, santé; n'est-il pas trop tard*, Paris, puf

Mooij, Ruud de & Paul Tang, 2003, *Four Futures of Europe*, Den Haag, Centraal Planbureau

Münz, Rainer & Albert F. Reiterer, 2007, *Wie schnell wächst die Zahl der Menschen?, Weltbevölkerung und weltweite Migration*, Frankfurt a.M., Fischer

Nagel, Thomas, 1990, *Wat betekent het allemaal, Een korte inleiding in de filosofie*, Amsterdam, Bert Bakker, vertaling door Barbara de Lange van Nagel, Thomas, 1987, *What does it all mean?: a very short introduction to philosophy*, Oxford, Oxford University Press.

Newman, K.S., 1988, *Falling from Grace*, The experience of downward mobility in the American Middle Class, New York, Vintage

Niejahr, Elisabeth, 2005 (2004), *Alt sind nur die anderen*, So werden wir leben, lieben und arbeiten, Frankfurt am Main, Fischer

Nieuwenhuizen, Bert van, 2004, *Leve het ouder worden!*, Soesterberg, Aspekt

Nijenhuis, H., 1981, *Volksopvoeding tussen elite en massa*, Een geschiedenis van volwasseneneducatie in Nederland, Meppel, BOOM

Nisbet, Robert, 1989 (1988), *The Present Age, Progress and Anarchy in Modern America*, New York, Harper & Row

Opaschowski, Horst W., 1999, *Generation @, Die Medienrevolution entlässt ihre Kinder: Leben im Informationszeitalter*, Hamburg, British-American Tobacco

Opaschowski, Horst W., 2004, *Der Generationenpakt, das soziale Netz der Zukunft*, Darmstadt, Primus

Otte, Max, 2006 (2006), *Der Crash kommt, die neue Weltwirtschaftskrise und wie Sie sich darauf vorbereiten*, Berlin, Ullstein

Otte, Max, 2009, *Der Informationscrash, Wie wir systematisch für dumm verkauft werden*, Berlin, Econ

Peterson, Peter G., 2004, *Running on Empty: How the Democratic and Republican Parties Are Bankrupting Our Future and What Americans Can Do About It*, Transcript of the Speech held on September 7, 2004, Council on Foreign Relations, <http://www.cfr.org/publication.html?id=7320>

Peterson, Peter G., 1999, *Gray Dawn, How the Coming Age Wave Will Transform America – and the World*, New York, Times Books

Petri, Horst, 2002, *Der Verrat an der jungen Generationen, Welche Werte die Gesellschaft Jugendlichen vorenthält*, Freiburg, Herder

Pew Social Trends Staff, 2010, *The Decline of Marriage, And Rise of New Families*, Pew Research Center, <http://pewsocialtrends.org/files/2010/11/pew-social-trends-2010-families.pdf>

Phillips, Derek L., 1993, *Looking Backward, A Critical Appraisal of Communitarian Thought*, Princeton, PUP

Pichelot, Jacques, 2002, *Sauver la retraite par Répartition et l'Emploi*, Paris, La Mezzanine

Piketty, Thomas, 2014 (2013), *Capital in the Twenty-First Century*, Cambridge, the Belknap Press, translation by Arthur Goldhammer of Piketty, Thomas, 2013, *Le capital au XXI siècle*, Éditions du Seuil

Pilz, Frank & Heike Ortwein, 1992, *Das vereinte Deutschland, Wirtschaftliche, soziale und finanzielle Folgeprobleme und die Konsequenzen für die Politik*, UTB

Plotkin, Henry, 2002, *the Imagined World Made Real, Towards a Natural Science of Culture*, London, Allen Lane

Prantl, Heribert, 2005, *Kein schöner Land, Die Zerstörung der sozialen Gerechtigkeit*, München, Droemer

Raad van State, 2008, *Advies Ontwerp-Miljoenennota 2009*, zaaknummer W06.08.0308/III, vindplaats Kamerstukken II 2007/08, 31 700, nr.3, internet

Ree, F. van, 1968, *botsende generaties*, een studie over sociopatie en ambivalentie, Assen, Van Gorcum

Regt, Ali de, 1984, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid*, Ontwikkelingen in Nederland 1870-1940; een historisch-sociologische studie, Amsterdam, Boom

Roloff, Juliane, 2003, *Demographischer Faktor*, Hamburg, eva wissen 2003

Rosenmayer, Leopold, 1993, *Streit der Generationen?, Lebensphasen und Altersbilder im Umbruch*, Vortrag im Wiener Rathaus am 10. Juni 1992, Wien, Picus

Rürup, Bert, *Rentenreform: Weiterentwicklung statt Systemwechsel*, in Zimmermann, Klaus F., 2006, *Deutschland - was nun?, Reformen für Wirtschaft und Gesellschaft*, München, dtv

Safranski, Rüdiger, 2009 (2007), *Romantik, Eine deutsche Affäre*, Frankfurt a.M., Fischer

Saint-Etienne, Christian, 2001, *Appel à une génération citoyenne*, 21 propositions pour construire notre avenir, Paris, Economica

Sander Boelens, 2009, *Méér omslag, minder minderkapitaaldekking en minder beleggen*, interview met Hans Amesz in Financial Investigator nummer 4 – 2009, p.9

Schindler, Jörg, 2013 (2012), *Die Rüpelrepublik, Warum sind wir so unsozial?*, Frankfurt am Main, Fisher

Schirmacher, Frank, 2006, *Minimum, Vom Vergehen und Neuentstehen unserer Gemeinschaft*, München, Blessing

Schirmacher, Frank, 2004, *Das Methusalem-Komplott*, München, Karl Blessing

Schirmacher, Frank, 2009, *Hört die Verzweiflungsrufe!*, interview door Stephan Sattler in Focus-online 03-08-2009

Schlesinger Jr., Arthur M., 1993 (1991), *The Disuniting of America, Reflections on a Multicultural Society*, New York, Norton

Schmidbauer, Wolfgang, 2003 (2001), *Altern ohne angst*, Ein psychologischer Begleiter, Reinbek bei Hamburg, rororo

Schmitz, Michael, 1995, *Wendestress*, die psychosozialen Kosten der deutschen Einheit, Berlin, Rowohlt

Schneider, Stephen H., 2009, *Science as a Contact Sport, Inside the Battle to Save Earth's Climate*, Washington, National Geographic

Schor, J.B., 1993, *The Overworked American, The Unexpected Decline of Leisure*, BasicBooks

Schreiber, Wilfrid, 1955, *Existenzsicherheit in der industriellen Gesellschaft*, unveränderter Nachdruck des „Schreiber-Planes“ zur dynamischen Rente aus dem Jahr 1955, Bund Katholischer Unternehmer e.V. Diskussionsbeiträge Nr. 28, s.36 <http://www.flegel-g.de/PDF/disk28schreiber.pdf>

Sennet, Richard, 1992 (1974), *The Fall of Public Man*, New York, Norton

Sennet, Richard, 1999 (1998), *The Corrosion of Character, The Personal Consequences of Work in the New Capitalism*, New York, Norton

Sennet, Richard, 2008, *The Craftsman*, London, Penguin

Sherif, Muzafer, z.j., *A Preliminary Experimental Study of Inter-group Relations*, in Riley, M.W., Sociological Research I, pp. 581-594

Shorto, Russell, 2008, *No Babies?* in New York Times online June 29, 2008

Sinn, Hans-Werner, 2003, *Ist Deutschland noch zu retten?*, München, Econ

Sociaal en Cultureel Planbureau, 2004, *Sociaal en Cultureel Rapport 2004, In het zicht van de toekomst*, Den Haag, SCP

Strange, Nicholas, 2006, *Keine Angst vor Methusalem!, Warum wir mit dem Altern unserer Bevölkerung gut leben können*, Springe, zu Klampen

Strauss, B. and N. Howe, 1991, *Generations, The History of America's Future, 1584 to 2069*, New York, Quil

Swaan, A. de, 1989, *Zorg en de staat*, welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd, Amsterdam

Tapscott, Don, 1998, *Growing up Digital, The Rise of the Net Generation*, New York, McGraw-Hill

Teixeira, Ruy, Frey, William H. & Robert Griffin, 2015, *States of Change, The Demographic Evolution of the American Electorate, 1974–2060*, Center for American Progress, <https://cdn.americanprogress.org/wp-content/uploads/2015/02/SOC-report1.pdf>

Tielen, Ger, 2007, *De megatrends voor senioren en duurzaamheid* in Bakas, Adjiedj & Rob Cremers, 2007, *Leven zonder olie*, megatrends energie, natuur, vervoer, Schiedam, Scriptum

Timmermans, J. & I. Woittiez, 2004, *Verpleging en verzorging verklaard*, Den Haag, SCP

Timmermans, J.M. et al, 1997, *Vraagverkenning wonen en zorg voor ouderen*, Sociaal en Cultureel Planbureau, Rijswijk

Twenge, Jean M. & W. Keith Campbell, 2009, *The Narcissism Epidemic, Living in the Age of Entitlement*, New York, Free Press

United Nations Department of Economic and Social Affairs, 2007, *Development in an Ageing World*, World Economic and Social Survey 2007, New York, Internetpublicatie

United Nations Population Division, 2001, *Replacement Migration: Is It a Solution to Declining and Ageing Populations?*
<http://www.un.org/esa/population/publications/migration/migration.htm>
Verhaeghe, Paul, 2013 (2012), *Identiteit*, Amsterdam, Bezige Bij
VNO/NCW, MKB & LTO, 2012, *Nederland moet het weer gaan verdienen, duurzame groei door ondernemerschap*, Internet
Wallace, Paul, 2001 (1999), *Agequake, Riding the Demographic Rollercoaster Shaking Business, Finance and our World*, London, Nicholas Brealey
Wallis, Kenneth C. & James L. Poulton, 2001, *Internalization*, Buckingham, Open University Press
Warren, Elizabeth & Amelia Warren Tyagi, 2003, *The Two-Income Trap, Why Middle-Class Mothers & Fathers are Going Broke*, New York, Basic Books
Westerhout, Ed & Frank Pellikaan, 2005, *Can we afford to live longer in better health?*, Den Haag, Centraal Planbureau
Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, 1993, *Ouderen voor ouderen, Demografische ontwikkelingen en beleid*, Den Haag, Sdu
Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, 1999, *Generatiebewust beleid*, Den Haag, Sdu
Willets, David, 2010, *The Pinch, How the baby boomers took their children's future – and why they should give it back*, London, Atlantic

Noten

¹ Orwell, George, 1979 (1940), Charles Dickens in *The Collected Essays, Journalism and Letters of George Orwell Volume 1 An Age Like This 1920-1940*, edited by Sonia Orwell & Ian Angus, Harmondsworth, Penguin, p.501

² Ik mocht er voor de bestuurders van beroepspensioenfondsen bij het PGGM een beschouwing over geven: <https://www.youtube.com/watch?v=rLQEdLHVAt4>

³ Teixeira, Ruy, Frey, William H. & Robert Griffin, 2015, States of Change, The Demographic Evolution of the American Electorate, 1974–2060, Center for American Progress, <https://cdn.americanprogress.org/wp-content/uploads/2015/02/SOC-report1.pdf> p.17

⁴ Teixeira, Ruy, Frey, William H. & Robert Griffin, 2015, States of Change, The Demographic Evolution of the American Electorate, 1974–2060, Center for American Progress, <https://cdn.americanprogress.org/wp-content/uploads/2015/02/SOC-report1.pdf>, p.10

⁵ ... said John W. Rowe, professor of health policy and management at Columbia University. Rowe headed an Institute of Medicine committee that released a report Monday on the health care outlook for the 78 million baby boomers about to begin turning 65.' TIME-online, 14-04-2008

⁶ Geciteerd in Volkskrant, 15-09-2006

⁷ http://www.telegraaf.nl/dft/geld/gezin-zorg/23508590/Nederlander_heeft_weinig_zin_in_zorgtaken_.html

⁸ Fritz Beske Institut für Gesundheits-System-Forschung, 2009, p.6-7

⁹ Wel moge duidelijk zijn dat berichten als van de Volkskrant op 18 juli 2013 onjuist zijn. Het blad meldde in de kop: 'Aantal demente ouderen neemt juist af.' Een paar regels verder viel te lezen: 'Nieuw Brits onderzoek heeft uitgewezen dat het aantal dementiegevallen in Engeland en Wales bij mensen van 65 jaar en ouder de laatste twee decennia met 25 procent is gedaald. Leed eerst 8,3 procent van deze groep aan een vorm van dementie, nu is dat nog maar 6,2 procent.' Per duizend ouderen is dat een afname van $83 - 62 = 21$ minder. Maar de Volkskrant heeft het over 'dementiegolf door vergrijzing,' dus moet ook het effect van de vergrijzing er bij. Door de vergrijzing zal het aantal ouderen verdubbelen. Het wordt dus een toename van dementie, de behoefte aan dementiezorg zal groeien tot $2 * 61 = 122$. Dus met de helft toenemen ($(2 * 62) - 83 = 41$ meer). De Volkskrant is blijkbaar niet bekend met het verschil tussen 'aantal' en 'proportie'. Wat merkwaardig interessant is in een artikel over aantallen en proporties. Met als droevige gevolg: 'Deze Britse en Deense

onderzoeken, gepubliceerd in het medisch tijdschrift The Lancet, laten zien dat het waarschijnlijk niet zo'n vaart loopt met de toename van het aantal gevallen van dementie door de vergrijzing. Ook de kosten voor behandeling zullen daardoor beter beheersbaar blijven.' Integendeel dus.

[http://www.volkskrant.nl/vk/nl/2672/Wetenschap-](http://www.volkskrant.nl/vk/nl/2672/Wetenschap-Gezondheid/article/detail/3477439/2013/07/18/Aantal-demente-ouderen-slinkt.dhtml)

[Gezondheid/article/detail/3477439/2013/07/18/Aantal-demente-ouderen-slinkt.dhtml](http://www.volkskrant.nl/vk/nl/2672/Wetenschap-Gezondheid/article/detail/3477439/2013/07/18/Aantal-demente-ouderen-slinkt.dhtml)

¹⁰ Fritz Beske Institut für Gesundheits-System-Forschung, 2009, p.2

¹¹ Gupta Strategists, geciteerd in Het Financieele Dagblad 20-04-2009

¹² Fussek, Claus & Sven Loerzer, 2007 (2005), *Alt und abgeschoben*, Der Pflegenotstand und die Würde des Menschen, Freiburg im Breisgau, Herder, p. 96

¹³ Het rapport 'Zorg voor Vrijheid' van de Inspectie voor de Gezondheidszorg (IGZ): 'Ze (vrijheidsbepalende maatregelen) zijn zo gewoon geworden dat vrijwel niemand er meer bij stilstaat.' Geciteerd in Trouw 18-11-2008

¹⁴ http://www.focus.de/panorama/welt/sechs-fleischwunden-in-der-nacht-rentner-wird-in-pflegeheim-von-ratten-angefressen_aid_1121968.html

¹⁵ Volgens het mondiale Alzheimer bericht 2013 zal dementie zich tot 20150 nog meer als verdrievoudigen. Misschien valt dat op middellange termijn mee, toch kunnen op redelijk korte termijn de problemen al erg groot worden. In Duitsland wordt tweederde van de patiënten thuis verzorgd, een verzorging die bij het ouder worden van de bevolking en de daling van de geboorte steeds lastiger zal worden. <http://www.spiegel.de/gesundheit/diagnose/welt-alzheimer-bericht-2013-zahl-demenzkranker-soll-sich-verdreifachen-a-923369.html>

¹⁶ Doorn, J.A.A. & C.J. Lammers, 1979 (1959), *Moderne sociologie, een systematische inleiding*, Utrecht, AULA, p.108

¹⁷ Hess, Carla M., 1993, History of The Lincoln Persuasion, Introduction to Greenstone, J. David, *The Lincoln Persuasion, Remaking American Liberalism*, Princeton NJ, Princeton University Press, p.xxxi

¹⁸ Lijphart, A., 1976, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse Politiek*, Amsterdam, Academische Paperback

¹⁹ Lijphart, Arend, 1976 (1968), *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*, Amsterdam, Academische Paperbacks, p.229

²⁰ Lijphart, Arend, 1976 (1968), *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*, Amsterdam, Academische Paperbacks, p.228

²¹ Zoals bleek toen een moeder van vier kinderen (waarvan één gehandicapt) in februari 2015 USD 188 miljoen won, kort nadat ze haar twee banen had op moeten zeggen om voor haar kinderen te zorgen. http://www.huffingtonpost.de/2015/02/15/mutter-multimillionarin-job_n_6686788.html?utm_hp_ref=germany

²² Weber, Max, 1991, *Politik als Beruf*, Berlin, Duncker & Humblot

Weber, Max, 1995 (1919), *Wissenschaft als Beruf*, Stuttgart, Reclam

²³ Weber, Max, 1995 (1919), *Wissenschaft als Beruf*, Stuttgart, Reclam, p.19

²⁴ Jacobs, Jane, 1992 (1961), *The Death and Life of Great American Cities*, New York, Vintage Books

²⁵ Fukuyama, Francis, 1992, *The End of History and the last Man*, New York, Free Press

²⁶ Fukuyama, 1989, *The End of History in The National Interest*, Summer 1989,

<http://www.wesjones.com/eoh.htm>

²⁷ Fukuyama, 1989, F., Het einde van de geschiedenis, in de Groene Amsterdammer, 20-12-1989, 113/(51/52) p.15-20

²⁸ Deze term ontleen ik aan het laatste boek dat Ralf Dahrendorf schreef: Dahrendorf, Ralf, 2006, *Versuchungen der Unfreiheit, Die Intellektuellen in Zeiten der Prüfung*, München, Beck

²⁹ Becker, Ulrich, Becker, Horst & Walter Ruhland, 1992, *Zwischen Angst und Aufbruch, Das Lebensgefühl der Deutschen in Ost und West nach der Wiedervereinigung*, Düsseldorf, Econ, p.54-55 Dergelijke bevindingen ook in: Schmitz, Michael, 1995, *Wendestress, die psychosozialen Kosten der deutschen Einheit*, Berlin, Rowohlt

³⁰ Toen ik de eerste maal in de DDR was bleek er bijvoorbeeld een veel sterkere gescheiden afvalinzameling te zijn dan aan de andere kant van de muur. Het afval werd na de val van de muur vrijwel onmiddellijk weer herenigd.

³¹ Nisbet, Robert, 1989 (1988), *The Present Age, Progress and Anarchy in Modern America*, New York, Harper & Row, p.108

³² Sennet, Richard, 1999 (1998), *The Corrosion of Character, The Personal Consequences of Work in the New Capitalism*, New York, Norton, p.147-148

³³ Sennet, Richard, 1999 (1998), *The Corrosion of Character, The Personal Consequences of Work in the New Capitalism*, New York, Norton, p.146

-
- ³⁴ Etzioni, A., 1993, *The Spirit of Community, Rights, Responsibilities and the Communitarian Agenda*, New York, Crown Publishers
- ³⁵ <http://www.trouw.nl/tr/nl/7924/Prinsjesdag/article/detail/3511101/2013/09/17/Troonrede-we-moeten-naar-een-participatiesamenleving.dhtml>
- ³⁶ http://en.wikipedia.org/wiki/Homo_reciprocans
- ³⁷ <http://www.woorden-boek.nl/woord/empowerment>
- ³⁸ <http://www.woorden-boek.nl/woord/identificatie>
- ³⁹ Internalisation (or internalization) in sociology and other social sciences is the process of acceptance of a set of norms and values established by people or groups which are influential to the individual through the process of socialisation.
http://en.wikipedia.org/wiki/Internalisation_%28sociology%29
- ⁴⁰ http://www.telegraaf.nl/vrouw/mama/kinderen/23754904/Ook_kinderen_discrimineren..._html
- ⁴¹ Nagel, Thomas, 1990, *Wat betekent het allemaal, Een korte inleiding in de filosofie*, Amsterdam, Bert Bakker, vertaling door Barbara de Lange van Nagel, Thomas, 1987, *What does it all mean?: a very short introduction to philosophy*, Oxford, Oxford University Press, p.48
- ⁴² Sennet, Richard, 1999 (1998), *The Corrosion of Character, The Personal Consequences of Work in the New Capitalism*, New York, Norton, p.141
- ⁴³ Duurzame investeringen vragen andere toetsingskaders, omdat deze soort investeringen pas op wat langere termijn echt renderen en niet met driemaandelijke verslagleggingen vallen te beoordelen.
- ⁴⁴ Sherif, Muzafer, z.j., *A Preliminary Experimental Study of Inter-group Relations*, in Riley, M.W., *Sociological Research I*, pp. 581-594
- ⁴⁵ Schneider, Stephen H., 2009, *Science as a Contact Sport, Inside the Battle to Save Earth's Climate*, Washington, National Geographic
- ⁴⁶ Schneider, 2009, p.167
- ⁴⁷ Schneider, 2009, p.227
- ⁴⁸ Schneider, 2009, p.228
- ⁴⁹ Lovelock, James, 1980, *Gaia, een nieuwe visie op de aarde*, Utrecht, Bruna
- ⁵⁰ Wiegman, O., Roon, A.D. de en Th. Snijders, 1981, *Meningen en Media, Politieke opponenten in een realistisch experiment*, Deventer, Van Loghum Slaterus
- ⁵¹ Ik leerde Marcel de Berg kennen op het eerste Nederlandse symposium over Maatschappelijk Verantwoord Beleggen, Marcel is wel eens dé expert op dit terrein genoemd.
- ⁵² Telegraaf, 07-10-2009
- ⁵³ Welt-online, 21-09-2009
- ⁵⁴ Raad van State, 2008, *Advies Ontwerp-Miljoenennota 2009*, zaaknummer W06.08.0308/III, vindplaats Kamerstukken II 2007/08, 31 700, nr.3, internet, p.4
- ⁵⁵ <http://www.spinozaplantsoen.nl/overspinozapresenteert/>
- ⁵⁶ <http://www.spinozaplantsoen.nl/huidige-project/>
- ⁵⁷ <http://www.spinozaplantsoen.nl/>
- ⁵⁸ Onafhankelijk is niet politiek betrokken, of er voor ingehuurd bij een groot bedrijf, dat werkt niet, omdat het op een groep al snel manipulatief en in andermans belang overkomt door het autonome groepsantagonisme.
- ⁵⁹ Geciteerd in Volkskrant, 05-07-2003